

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Facultatea de Teologie Ortodoxă „Dumitru Stăniloae”-Iași
Școala Doctorală

Practica exorcizării în Biserica Ortodoxă. Aspecte liturgice, canonice și pastorale

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

CONDUCĂTOR DE DOCTORAT:
PROF. UNIV. DR. PR. VIOREL SAVA

DOCTORAND:
ARHIM. NICHIFOR NICOLAE HORIA

IAȘI
2018

Cuprins

Introducere

I. Perspectivă lingvistică, dogmatică și medicală

I.1. Exorcismul: analiză etimologică

I.1.2. Etimologia cuvântului „exorcism”

I.1.3. Etimologia cuvântului „diavol”

I.1.4. Etimologia cuvântului „demon”

I.1.5. Etimologia cuvântului „Satana”

I.1.6. Etimologia cuvântului „energumen”

I.1.7. Etimologia cuvântului „blestem”

I.1.8. Etimologia cuvântului „Beliar”

I.1.9. Etimologia cuvântului „Beelzebul”
(„Beelzebut”) / „Baalzebub”

I.1.10. Etimologia cuvântului „Lucifer”

I.1.11. Etimologia cuvântului „drac”

I.1.12. Alți termeni

I.2. Compendiu dogmatic. Demonologie

I.2.1. Considerații generale

I.2.2. Lumea creată

I.2.3. Prezența răului în lume

I.2.4. Mișcarea lumii create spre împlinire

I.2.5. Libertatea

I.2.6. Temeiul dogmatic al exorcismelor:
restaurarea libertății omului

I.3. Distincția între boala psihică și formele de posedere demonică

I.3.1. Considerații generale

I.3.2. Vindecare și exorcizare în Sfintele
Evangelii

I.3.3. Premise antropologice

I.3.4. Posedarea demonică

I.3.5. Abordări psihiatrice și medicale

II. Exorcismele în perioada de început a creștinismului

II.1. Vechi mărturii ale practicării rugăciunii liturgice de exorcizare

II.1.1. Amulete creștine

II.1.2. *Papyri Graecae Magicae*

II.1.3. *Marele Evhologhiu* de la Mănăstirea Blanc

II.1.4. *Marele Papyrus Magic* de la Biblioteca Națională din Paris (PGM IV 3007-3086)

II.1.5. Manuscrisul de la Mănăstirea Marea Lavră din Muntele Athos, Θ20

II.2. Exorcistul

II.2.1. Iisus Hristos – întâiul exorcist

II.2.2. Scurt istoric

II.2.3. Considerații pastorale

II.3. Exorcismele baptismale

II.3.1. Considerații generale

II.3.2. Necesitatea exorcismului baptismal

II.3.3. Rânduiala exorcismului baptismal

II.3.4. Descrieri ale rânduiei botezului din secolele al III-lea și al IV-lea

II.3.5. Catehezele baptismale

II.3.6. Acte liturgice prebaptismale complementare exorcismului

II.3.7. Aspecte canonice

II.3.8. Considerații pastorale

III. Slujbe de exorcizare cuprinse în Molitfelnicul românesc

III.1. Molitfele Sfântului Vasile cel Mare și ale Sfântului Ioan Gură de Aur

III.1.1. Considerații generale

III.1.2. Atribuirea exorcismelor Sfinților Vasile cel Mare și Ioan Gură de Aur. Scurt recurs istoric

III.1.3. Descrierea slujbei

III.1.4. Indicații tipiconale. Controverse

III.1.5. Considerații pastorale

III.2. Rugăciunea pentru deochi *Vaskania*

III.2.1. Considerații generale

III.2.2. Învățătura Bisericii despre *vaskania*

III.2.3. Viziunea Sfinților Părinți despre *vaskania*

III.2.4. Rugăciunea pentru deochi, încreștinarea unor practici păgâne

III.3. Molitfele Sfântului Trifon

III.3.1. Considerații generale

III.3.2. Descrierea slujbei. Indicații tipiconale

III.3.3. Scurt istoric

III.3.4. Atribuirea acestui exorcism Sfântului Trifon

III.3.5. Particularități ale exorcismului Sfântului

Trifon

III.3.6. O controversă: exorcismul Marelui Nume cel înscris pe piatră

III.4. Rugăciunea pentru casa ce este supărată de duhuri rele

III.4.1. Considerații generale

III.4.2. Descrierea slujbei

III.4.3. Semne ale posedării caselor sau locurilor

III.4.4. Cauze posibile ale posedării unei case sau a unor ținuturi

III.4.5. Considerații pastorale

Concluzii finale

Bibliografie

Anexe

Scurtă prezentare a lucrării

Deși cazurile de oameni posedați, de case bânuite de diavol sunt rare, așa cum este firesc să fie într-un popor dreptslăvitor, ca și poporul român, aceste cazuri sunt reale și tratarea lor necesită o abordare responsabilă și o pregătire pe măsura dificultății unor asemenea încercări. Apropierea diavolului aduce tulburare și frică, însă Biserica, dintru început, și-a asumat această luptă cu „puterile întunericului”, luptă în care îi învață pe fiii săi încă din scaldătoarea botezului să fie întăriți și plini de nădejde, pregătindu-i pentru unirea cu Hristos prin exorcismele prebaptismale. Nădejdea în biruința asupra diavolului prin rugăciunile de exorcizare – care au fost însoțite neîntrerupt în Biserică de tămăduiri minunate și depline – își are temeiul în puterea pe care Mântuitorul Hristos a dat-o Bisericii prin Apostolii Săi: „Chemând la Sine pe cei doisprezece ucenici ai Săi, le-a dat lor putere asupra duhurilor celor necurate, ca să le scoată și să tămăduiască orice boală și orice neputință” (Mt. 10,1).

În fața unor asemenea încercări, preotul trebuie să fie pregătit să folosească cu înțelepciune și răbdare „armele” pe care le-au încercat Sfinții Părinți până la el: rugăciunea și postul. Rugăciunile cuprinse în cartea de slujbă cea mai folosită de către preot, *Molitfelnicul*, poartă mărturia credinței celor care le-au alcătuit – inspirați fiind de Duhul Sfânt – și biruința celor care, rostindu-le cu credință, au adus tămăduire celor chinuți de demoni.

Casa posedată, omul stăpânit de duhuri necurate inspiră frică, dar preotul, conștient de puterea pe care a primit-o în taina hirotoniei, va insufla credință și curaj celor ce se confruntă cu asemenea încercări. Acestea, când sunt îngăduite de Dumnezeu, vor arăta, atât pe preot, cât și pe cel ce pătimește, mai întăriți în dreapta credință, izbăvitoare de demoni și de moarte: „Iar celor ce vor crede, le vor urma aceste semne: în numele Meu, demoni vor izgoni, șerpi vor lua în mână și chiar ceva dătător de moarte de vor

bea nu-i va vătăma, peste cei bolnavi își vor pune mâinile și se vor face sănătoși” (Mt. 28, 17-18).

Lucrarea de față își propune valorificarea și înțelegerea dreaptă a puterii acestor rugăciuni și a necesității de a le săvârși numai atunci când situația grea, dureroasă impune recurgerea la ele.

Într-o lume secularizată, în care adeseori este negată realitatea demonilor, este necesară înțelegerea corectă – atât de către laici, cât mai ales de către preoții slujitori – a abordării distincte în cazul unor patologii diferite, care se pot confunda: posedare demonică, respectiv boala psihică. Adeseori, lipsa de discernământ în identificarea corectă a acestora a condus la adevărate tragedii, mai ales atunci când cel bolnav psihic a fost tratat doar ca posedat, dar și invers.

Studiul de față își propune să fie un ghid practic pentru preoți, liturgic și pastoral, spre identificarea corectă a diferențelor de manifestare a celor posedați față de cei care se confruntă cu boli psihice. Aceștia vor avea un instrument de analiză pe care îl vor putea folosi îndeosebi în cadrul Tainei Spovedaniei, cercetând, cu atenție și cu nuanțarea cuvenită, manifestările respective. Chiar și în cazul evident al unei boli psihice, preotul va trebui să aibă înțelepciunea și tactul pastoral de a nu părăsi pe cel afectat și pe familia lui, aflați în suferință, de a colabora cu medicul și de a respecta indicațiile acestuia, dar și de a stăruii în rugăciune atât în cadrul Sfintei Liturghii, cât și în toate celelalte rugăciuni de dezlegare din Spovedanie și din afara ei.

Alegerea temei a fost determinată de constatarea lipsei unei percepții unitare asupra slujbelor de exorcizare și a folosirii lor constante în practica Bisericii, deoarece multe voci din timpul nostru echivalează aceste practici cu cele din Evul Mediu, ajungând până la a susține ideea că Biserica Ortodoxă nu a avut vreodată astfel de practici de exorcizare. Dacă, îndeosebi în mediul urban și în rândurile intelectualilor, existența diavolului este ignorată sau ridiculizată, în comunitățile rurale, identificăm adeseori o teamă superstițioasă de farmece, oamenii fiind

suspicioși chiar față de manifestări naturale care au loc în casele lor. Din această teamă s-a perpetuat o adevărată tradiție impregnată de manifestări păgânești de ocrotire de farmece și vrăji, apelând nu la ajutorul lui Dumnezeu, venit prin rugăciune și Biserică, ci la superstiții și ritualuri necreștine. În primul caz, abordarea pastorală trebuie să facă recurs la adevărata Tradiție a Bisericii, la sublinierea puterii vindecătoare și a necesității acestor rugăciuni, iar, în cel de-al doilea caz, să gestioneze corect fiecare situație în parte, fără să cultive în rândurile credincioșilor temeri superstițioase păgânești. Este important de subliniat că Biserica nu a disprețuit niciodată pe cei încercați de asemenea grele tulburări, știind că etiologia este diferită și este cunoscută doar de către Dumnezeu, dar nici nu a cultivat asemenea temeri, dacă ele nu au fost dovedite.

O asemenea investigație se impune în zilele noastre cu atât mai mult cu cât subiectul în cauză a fost puțin tratat în spațiul teologic românesc, iar în literatura de specialitate a fost prezentat adeseori în chip deformat, confuz și superficial. Chiar și în școlile teologice și în practica ulterioară de formare a viitorilor preoți se vorbește prea puțin despre acest important aspect liturgic și pastoral. Cercetarea de față și-a asumat sarcina de a umple un gol, de a trasa o seamă de direcții practice și mai ales de a propune noi abordări care să țină cont de experiența încercată a Bisericii în fața unor provocări greu de acceptat pentru omul contemporan.

Au trecut mai bine de zece ani de la cazul fără precedent de la mănăstirea Tanacu pe care presa laică l-a exploatat prin supralicitare în paginile sale. A fost declanșat un adevărat linșaj mediatic având ca țintă pe preotul călugăr care a oficiat în mod repetat slujbe de exorcizare asupra unei tinere. Acest caz, care a suscitat ulterior analize pe măsura complexității lui, a scos la iveală ușurătatea cu care presa laică a vremii a publicat afirmații ce vădesc ignoranță în privința istoriei și tradiției liturgice a Bisericii Ortodoxe:

„În cazul de la Mănăstirea Tanacu, mass-media a oferit un exemplu grăitor pentru superficialitatea cu care unii români,

neinstruiți în cele spirituale, au ajuns să privească propria credință.”¹

Cazul Tanacu a relevat cât de eronat este înțeles fenomenul de posedare, respectiv exorcizare, în cultura laică. La aceea vreme, au fost publicate multe articole care puneau la îndoială tradiția rugăciunilor de exorcizare în Biserica Ortodoxă, considerând că ar reprezenta practici ale unor religii primitive.

S-a observat că „ziariștii aleg evenimentele care se remarcă (...) printr-o formă specifică de originalitate: *caracterul senzațional, spectaculos. Exploatarea emoționalității publicului constituie un imperativ al logicii comerciale care domină pe piața produselor mass-media.*”²

Încă din textul șapoului, multe articole prezentau deformat cazul în sine, titlurile de articol – prin agresivitate și exagerare – încercând să suplinească lipsa de rigoare a informației: „Preotul diavolului, tupeu de ucigaș”³, „Exorcizarea fabricii de popi”⁴...

În acest ultim articol, autorul pune la îndoială puterea preoților de a săvârși slujbele de exorcizare:

„În România, slujesc o mulțime de preoți, de călugări, cu pretenții mai mult sau mai puțin îndreptățite, că ar avea diferite „puteri”, ba chiar și pe cea a exorcizării!...”

S-a făcut recurs, de asemenea, și la afirmația total eronată, referitoare la Evul Mediu, pe care mulți alți reporteri au folosit-o ulterior asociind însăși realitatea exorcizării în Biserică cu practici ce ar ține de ignoranța Evului Mediu, considerând că o asemenea abordare ar provoca interesul cititorilor și le-ar stârni indignarea:

¹ Mihai CÂȘLARIU, „Cazul Tanacu ... dincolo de aparențe”, în revista *Rost*, III (2005), 30, p. 34

² Mihai COMAN (coordonator), *Manual de jurnalism*, Editura Polirom, Iași, 2009, p. 24.

³ George TĂRĂȚĂ, *Preotul diavolului, tupeu de ucigaș*, ziarul „Ziua” din 20 iunie 2005

⁴ Marius VASILEANU, *Exorcizarea fabricii de popi*, ziarul „Adevărul” din 20 iunie 2005

„Nu îmi amintesc de vreun alt caz care să mă fi cutremurat atât ca "exorcizarea" fatală de la Tanacu. [...] Nu, această oroare nu s-a consumat cu secole în urmă, în tenebrosul Ev Mediu. S-a petrecut săptămâna trecută, în România. [...] Din păcate, BOR a tolerat aceste practici cu iz medieval. Nu știu dacă a încurajat fanatismul, dar nici nu l-a condamnat. Fiindcă asistăm, astăzi, la o primejdioasă exacerbare a fanatismului religios”⁵.

Asemenea afirmații, lipsite de o elementară raportare la adevărul istoric al realității slujbelor de exorcizare în Biserică, au fost descurajate prin exprimarea poziției oficiale a Patriarhiei Române, conținută în Comunicatul de Presă nr. 1161 din 7 iulie 2005 care specifica:

„Exorcismul, adică suita de rugăciuni pentru alungarea duhurilor necurate, face parte din doctrina și practica Bisericii Universale, cu temeuri în Sfânta Scriptură, și constă exclusiv din rugăciuni însoțite de stropire cu aghiazmă și ungere cu untdelemn sfințit.”⁶

Este important de știut că energumenii, cei posedați de duhuri necurate, au existat întotdeauna în Biserică, iar în Biserica Primară, chiar în cadrul Sfintei Liturghii, se făceau rugăciuni speciale pentru ei. În cadrul „concedierilor” de dinaintea Anaforalei, pe lângă catehumeni, fotizomeni și penitenți, izvoarele liturgice amintesc și pe energumeni, precum și faptul că, înainte de a ieși din Biserică, fiecareia dintre aceste categorii i se citeau rugăciuni specifice și primeau binecuvântarea episcopului slujitor. Este folositor ca preotul și credincioșii să știe că au existat oameni posedați de duhuri necurate care s-au vindecat desăvârșit, iar atunci când cauza a fost în mod evident cea a posedării demonice,

⁵ Miruna MUNTEANU, „Exorcizarea” de la Tanacu și România medievală”, în: ziarul *Ziua*, 21 iunie 2005

⁶ Biroul de presă și comunicații al Patriarhiei Române, Poziția Bisericii Ortodoxe Române față de Cazul Tanacu, <http://basilica.ro/pozitia-bisericii-ortodoxe-romane-fata-de-cazul-tanacu/>, 25 aprilie, 2018.

vindecarea a survenit doar în urma stăruinței cu credință și nevoiță în rugăciunea Bisericii de alungare a demonilor.

Considerăm că sublinierea, în acest studiu, a importanței acestor rugăciuni în practica liturgică, precum și uniformizarea rânduielii săvârșirii acestora în ceea ce privește timpul, locul etc., vor contribui la o viziune unitară în Biserică în privința rolului exorcismului în viața credincioșilor. Obiectivul lucrării este de a evidenția, pe de o parte, cum a evoluat istoric această slujbă și din ce cauză a slăbit râvna și înțelegerea dreaptă a practicării ei (ne referim îndeosebi la ritualurile de exorcizare a celor posedați), iar, pe de altă parte, de a actualiza o metodologie coerentă care să nu ne mai surprindă nepregătiți în situații de criză, atunci când trebuie să răspundem unor întrebări pertinente legate de exorcisme.

Stadiul actual al cercetării

a. Stadiul actual al cercetării în România

Preocupări sistematice asupra acestei tematici, așa cum a reieșit din cercetarea efectuată, nu au existat în spațiul teologic ortodox din România. Una dintre cauze ar putea fi relativ rara întrebuințare a exorcismelor pentru energumeni și case bânuite, în pastorația actuală. De aceea, mulți laici și chiar teologi au tendința de a considera anacronice aceste rânduieli pe care le găsim păstrate cu grijă în toate edițiile Molitfelnicelor românești, deoarece și aceste rugăciuni – ca toate cele cuprinse în această carte de căpătâi a preotului ortodox – au același țel, și anume: mântuirea omului sau punerea în act a lucrării răscumpărătoare a Mântuitorului Iisus Hristos. Nu există în limba română, până în momentul de față, o lucrare completă și exhaustivă referitoare la acest subiect.

În acest sens, am descoperit doar un singur titlu, publicat în revista *Glusul Bisericii*, care tratează în mod explicit problema

exorcismelor: Pr. prof. Mircea Nișcoveanu, „Doctrina Sf. Vasile cel Mare în exorcismele sale”⁷, dar fără a apela la izvoare liturgice sau a sublinia importanța și necesitatea acestor rugăciuni în pastorație.

O sursă de referință în Teologia ortodoxă românească ar putea fi considerată o lucrare mai veche, *Demonologia Vechiului Testament. Satan în profeția lui Zaharia*, aparținând lui Ion V. Georgescu, apărută în anul 1938.

Profesorul universitar Ion V. Georgescu a cercetat o temă ce ține de dimensiunea sistematică a hermeneuticii biblice și s-a ocupat în mod special de demonologie, analizând opt versete din capitolul al treilea al Cărții Profetului Zaharia: unul dintre cei doi profeți pe care Dumnezeu i-a rânduit dintre iudeii întorși din exilul babilonic.

În mod necesar, lucrarea de față are dedicat un spațiu aparte demonologiei, deoarece nu se poate vorbi corect din punct de vedere teologic despre fenomenul de posedare și exorcizare fără o aprofundare sistematică a învățaturii dogmatice a Bisericii despre demoni. Desigur, nu am avut în intenție să elaborăm o teologie a răului. Mai mult, deși a folosit informații din domeniul demonologiei și a interferat cu acesta, lucrarea nu intenționează a fi una de demonologie. Am remarcat, de asemenea, lucrarea preotului greco-catolic, specialist în dogmatică și ecleziologie, de la Facultatea de Teologie greco-catolică din Oradea, Alexandru Buzalic. Cartea sa, *Demonologia creștină – revelație, tradiție și rațiune*, apărută la Editura Galaxia Gutenberg, la Târgu-Lăpuș, în anul 2010, este semnificativă prin studiul etimologic pe care îl face, fiind una dintre puținele lucrări sistematice pe această temă.

Un alt studiu, tot din cadrul teologiei greco-catolice, este cel al lui Gabriel Marincaș, intitulat „Diavolul și practica exorcizării ecleziastice”, publicat în revista *Studia Theologica IV*,

⁷ Pr. Prof. Mircea NIȘCOVEANU, „Doctrina Sf. Vasile cel Mare în exorcismele sale”, în: *Glasul Bisericii*, 7-8 (1976), pp. 742-751.

nr. 3/ 2006, o cercetare consistentă de aproximativ o sută de pagini.

În teologia romano-catolică românească remarcăm contribuțiile recente ale preotului profesor Claudiu Dumea, de la Institutul Teologic Romano-Catolic din Iași:

1. „Diavolul și Exorcismele”, publicat în revista *Dialog Teologic*, nr. 20 din 2007.

2. *Ci ne mântuiește de cel rău*, publicată la Editura Sapiientia la Iași în 2010.

Exorcismele prebaptismale au fost, desigur, analizate și studiate pe larg în lucrări dedicate Tainei Botezului sau Sfintelor Taine în general, precum: †Laurențiu Streza, *Tainele de inițiere creștină în Bisericile Răsăritene* (Editura Trinitas, Iași, 2002); Preot Prof. Dr. Viorel Sava, *Sfintele Taine în tradiția liturgică romano-catolică, prezentare și evaluare din perspectiva ortodoxă* (Editura Performantica, Iași, 2007); Pr. Prof. Ene Braniște, „Explicarea Botezului în «Catehezele baptismale» ale Sfântului Ioan Gură de Aur”, în *Studii Teologice*, XXII (1970).

Deși în Facultățile de Teologie din România nu avem cunoștință să se fi susținut teze de doctorat pe această temă, evidențiem totuși două teze de doctorat prezentate în cadrul Facultăților de Litere de la Iași și de la București:

1. Mircea Păduraru, *Reprezentarea Diavolului*, publicată la Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2012.
2. Doina Gabriela Vasile, *Diavolul în cultura populară românească*, București, 2011.

Desigur, abordarea autorilor acestor lucrări este făcută dintr-o perspectivă cu totul diferită decât cea pe care ne-o propunem în cercetarea de față, obiectivul respectivelor lucrări fiind acela de a identifica receptarea în cultura populară românească a conceptului de demonologie, evoluția semantică a termenilor, a practicilor populare de îngrădire a omului de lucrarea diavolească.

Cercetarea noastră nu are pretenția de a fi exhaustivă, dată fiind extensiunea și importanța temei pentru teologia și practica

Bisericii Ortodoxe. De altfel, ar fi foarte dificil de exprimat totul cu privire la diavol și exorcizarea sa, mai ales din cauza situațiilor concrete, care presupun păstrarea confidențialității celor care au cunoscut vindecarea prin rugăciunile Bisericii și nu doresc să își mai amintească de experiențele trăite, cu atât mai puțin să le descrie.

Exorcismul ca fenomen este destul de dificil de studiat în toate implicațiile sale teologice, liturgice, sociale, psihologice și medicale. De aceea, însăși tema demersului de față se constituie ca o limită, mai ales în ceea ce privește extinderea.

b. Stadiul actual al cercetării la nivel internațional

Pentru a putea realiza o lucrare de sinteză într-un domeniu al teologiei este nevoie de o bibliografie de specialitate de strictă actualitate și relevantă în contextul cercetării la nivel internațional. Exorcismul și, în strânsă legătură cu acesta, problema răului și a diavolului, reprezintă un areal în care referințele de specialitate nu abundă precum în alte domenii ale Teologiei Practice. Dimpotrivă, numărul lucrărilor de valoare este unul destul de redus.

În literatura internațională am descoperit lucrări de referință care au permis o analiză istorică a slujbelor de exorcizare prin studierea unor manuscrise ce s-au păstrat și au fost studiate cu acrivie științifică.

Un asemenea manuscris este cel de la Mănăstirea Lavră, din Muntele Athos, cunoscut sub denumirea de Lavra 020. Alături de acesta, cele asemănătoare ca tematică și conținut: Manuscrisul Xiropotamou 98, Ø-Athous 1950 și Philotheu 186 au fost prezentate de către Prof. Delatte Louis, în anul 1957, în lucrarea *Un office byzantin d'exorcisme*. Un alt manuscris important pentru studiul nostru, *Marele Evhologhion de la Mănăstirea Blanc*, a fost prezentat, în traducere franceză din dialectul copt șahidic, de către Dom Emmanuel Lanne, pentru prima oară în anul 1956.

Recent, fructificând aceste resurse, în plan internațional s-au evidențiat teze de doctorat realizate la un înalt nivel. Deși numărul

acestora este restrâns în comparație cu cele elaborate pe alte tematici, ele sunt bine documentate și utile pentru studiul fenomenului de exorcizare. Oferim în continuare titlul câtorva asemenea teze de doctorat relevante în raport cu cercetarea noastră, susținute în ultima perioadă în străinătate:

1. Elizabeth Ann Leeper, *Exorcism in early Christianity*, Duke University, 1991.

2. Patrick Dondelinger, Michel Meslin, *L'exorcisme des possédés selon le rituel romain et son interprétation ecclésiale dans l'Occident contemporain*, Paris IV, 1996.

3. Eric Sorensen, *Possession and exorcism in the New Testament and early Christianity*, Chicago, 2001.

4. Jeffrey S Grob, *A major revision of the discipline on exorcism: a comparative study of the liturgical laws in the 1614 and 1998 Rites of exorcism*, Saint Paul University (Ottawa), 2007.

5. Aurélie Goudal, *Possessions et exorcismes dans l'hagiographie byzantine primitive (IV-VII siècle)*, Université de Montréal, aprilie, 2007.

6. Mélanie Houle, *Les notions de possession et d'exorcisme en Grèce ancienne à la lumière des auteurs anciens, des phylactères et des PGM*, Université de Montréal, 2009.

Metodele de cercetare utilizate

Termenul „metodă” desemnează calea către atingerea unui anumit obiectiv. Metoda este și o însumare de mijloace verificate pe baza cărora se pot formula adevăruri valide⁸.

În contextul cercetării științifice în Teologie, metodele utilizate se diversifică în mod constant în funcție de aspectele subiectului cercetat. Sursa fiecărei metode se află în realitatea obiectivă, ca un rezultat al cunoașterii acestei realități.

Cercetarea realizată în această teză presupune utilizarea mai multor metode datorită aspectelor multiple care au fost studiate:

- **Studiul de caz** – presupune analiza și descrierea completă a caracteristicilor de evoluție a unui eveniment sau realitate obiectivă care apelează la culegerea de date⁹. Este o metodă de ordonare a informațiilor și are ca scop explicarea caracterului evolutiv al materialului studiat. Am folosit această metodă prezentând cazuri distincte ale unor bolnavi cu diferite afecțiuni psihice (schizofrenie, tulburări obsesiv-compulsive, etc.), respectiv cazuri ale unor persoane demonizate, evidențiind manifestările diferite ale celor bolnavi față de cei posedați de duhuri necurate.
- **Metoda comparativă**, folosită pentru a evalua cât mai nuanțat fenomenul avut în vedere, comparația fiind, așa cum s-a spus, „motorul cunoașterii.”¹⁰ Pe baza

⁸ Gustav DROYSEN, *Guide d'initiation au travail intellectuel*, Paris, 1949, p. 19.

⁹ Peter WOODFORD, *Scientific writing for graduate students: a manual on the teaching of scientific writing*, New York, Rockefeller University Press, 2011, p.34

¹⁰ Nicolae GUDEA, *Metodologia cercetării științifice. Curs de uz intern*, Cluj-Napoca 2002, p. 25;

comparațiilor se pot construi analogii, se pot stabili deosebiri, se pot formula ipoteze și se pot fundamenta teorii. Prin această metodă se pot stabili repere comparative asupra unor structuri sociale, tipurilor de comportament, reprezentărilor mentale și chiar asupra doctrinelor.¹¹ În folosirea acesteia este necesar să se stabilească măsura în care comparația se justifică și ajută la formularea unor raționamente veridice.

- În studiul etimologic am analizat traduceri românești ale Molitfelnicului, comparativ cu originalele grecești și slavone. Astfel, am evidențiat și am interpretat greșelile de traducere în rugăciunile de exorcizare.
- În studiul de față, prin această metodă, am căutat să facem distincția între boala psihică și formele de posedare demonică prin compararea manifestărilor diferite, a cauzelor și efectelor diferite.
- Am observat, prin metoda comparativă, diferențele confesionale de abordare a rânduiei de exorcizare, îndeosebi tradiția răsăriteană versus cea apuseană.
- **Metoda lexicală** presupune stabilirea unor realități pe baza datelor lingvistice.¹² Am aplicat această metodă pentru identificarea unor greșeli de traducere și a consecințelor acestor greșeli și pentru stabilirea etimologiei principalilor termeni cu care am lucrat.

¹¹ Nicolae EDROIU, *Introducere în științele auxiliare ale istoriei*, Editura Universitaria, Cluj-Napoca, 1992, p.66

¹² Day ROBERT, *How to Write & Publish a Scientific Paper*, Orynx Press, New York, 1998, p.34

- **Metoda istorică** a fost utilizată pentru identificarea izvoarelor în perspectiva expunerii unui istoric al rânduielilor de exorcizare, critica și comparația acestor izvoare, precum și interpretarea lor în direcția construirii unui raționament.¹³ Atât metoda lexicală, cât mai ales cea istorică, sunt metodele cel mai frecvent utilizate în studiile Teologiei Liturgice, urmărindu-se vechimea unei rânduieli liturgice, contextul elaborării acesteia și dezvoltarea ulterioară, identificând autorul acelei rânduieli și abaterile sau înțelegerile greșite cu privire la rânduiala respectivă și consecințele acestora. În absența cunoașterii evoluției istorice, există riscul unor interpretări eronate, care scapă din vedere faptul că slujbele, în forma lor actuală, sunt rezultatul dezvoltării de-a lungul timpului a unei rânduieli-sursă ale cărei înțelesuri trebuie recuperate, observând în același timp dinamica ce a dus la schimbări în interiorul acesteia și în ce măsură modificările apărute în timp au fost rezultatul unor greșeli de interpretare sau de traducere a textului sursă sau au fost impuse într-un anumit context istoric. În studiul de față, am urmărit identificarea tuturor rânduielilor de exorcizare, începând cu primele veacuri ale Bisericii, deosebirile în ritualurile de exorcizare între Răsărit și Apus, relevând autorii celor mai cunoscute exorcisme, identificarea respectivelor rânduieli în Molitfelnicele românești, grecești și slavonești, a diferențelor – dacă sunt – și în ce context au apărut acestea.
- **Analiza literaturii de specialitate** - este un pas important în realizarea cercetării propuse. Această metodă a fost utilizată mai ales în ceea ce privește lucrările de teologie

¹³ N. J. FELLOWS, *A window into thinking: Using student writing to understand conceptual change in science learning*, London, 1994, p.14

dogmatică, biblică, liturgică și pastorală, precum și lucrările de medicină și psihologie.

Scurtă descriere a capitolelor

I. Perspectivă lingvistică, dogmatică și medicală

Lucrarea de față este structurată în trei mari capitole:

- Perspectivă lingvistică, dogmatică și medicală;
- Exorcismele în perioada de început a creștinismului;
- Slujbe de exorcizare cuprinse în *Molitfelnicul românesc*.

Cunoscând importanța studiului etimologic în debutul oricărei lucrări ce presupune rigoare științifică, în deschiderea tezei am acordat o deosebită atenție explicitării termenilor. Un loc aparte în acest demers l-a ocupat, așa cum era firesc, însuși termenul central al cercetării – „exorcismul” – al cărui etimon, ἐξορκίζω (exorkizo) provine din greaca veche și are cu totul alt înțeles decât cel pe care l-a primit în *Molitfelnicul românesc*. Traducerea greșită a acestui verb prin „te blestem”, așa cum vom arăta, are consecințe semnificative în plan teologic. Deși limba română uzitează verbul „a exorciza”, în graiul nostru liturgic nu s-a impus niciodată folosirea lui, el fiind tradus prin expresia: „te jur pe Dumnezeu”. Identificarea acestei greșeli de traducere, de mare importanță pentru lucrarea noastră, a permis observația că *Molitfelnicul românesc* conține, în general, foarte multe erori. Practic, putem vorbi de o singură traducere corectă a *Molitfelnicului*, cea a Mitropolitului Antim Ivireanul, care a reprezentat un reper pentru tipăriturile următoare. Deși Mitropolitul Antim traduce corect ἐξορκίζω (exorkizo) în exorcismele prebaptismale, în traducerea celorlalte exorcisme din *Molitfelnic* – în mod deosebit în cazul exorcismelor Sfântului Vasile cel Mare și ale Sfântului Ioan Gură de Aur – el traduce prin expresia greșită: „te blestem”. Ulterior, celelalte ediții ale *Molitfelnicului* nu au avut la bază o nouă traducere sau o confruntare a textului cu cel original, ci sunt tributare unui concept empiric, și anume diortosirea textului, fără a avea principii

clare la baza acestui demers. Autorii diortosirii nu se mai raportau deloc la izvoarele grecești, ci doar îmbunătățeau textul anterior. Astfel s-a ajuns ca textul de astăzi al *Molitfelnicului* să conțină numeroase greșeli. Desigur, vor fi fost și ediții care să fi sesizat erorile de traducere, dar fără să cumpănească obiectiv consecințele acestora și păstrându-le în text în virtutea moștenirii culturale preluate de la înaintași. Lucrarea nu și-a propus, în mod evident, să analizeze și alte greșeli de traducere din *Molitfelnicul* românesc, ci s-a concentrat asupra celor care fac obiectul cercetării de față, subliniind că – și în ultimele ediții ale acestei cărți atât de uzitate de preoți – greșeala respectivă persistă și se cere îndreptată pe viitor.

Un loc aparte am consacrat unui scurt – dar cuprinzător – compendiu dogmatic, sintetizând principalele direcții pe care le reclamă o demonologie corect explicitată, deoarece nu se poate expune adevărata predanie a Bisericii despre posedare și exorcizare, fără o ancorare corectă în învățătura dogmatică a Bisericii.

Tot în cadrul primului capitol, am analizat distincția dintre bolile psihice și formele de posedare demonică, pentru că este esențial ca, înainte de a apela cu acrivie și responsabilitate la rânduiala de exorcizare, preotul exorcist să aibă siguranța că nu exclude o cauză distinctă sau complementară posedării: o tulburare de natură organică a cărei observare și terapeutică presupune evaluarea ei de către medicul specialist. În această secțiune am analizat cazurile de exorcizare versus boală organică, așa cum sunt prezentate în Evanghelii; de asemenea, am inserat elemente de antropologie ortodoxă și am subliniat viziunea Sfinților Părinți cu privire la exorcizare. Totodată, am pus în valoare termeni mai puțini utilizați în literatura română, precum cel de *exorcism muzical*, respectiv termenul *adorcism*. În mod necesar, acest subcapitol descrie amănunțit semnele distincte ale posedării în comparație cu cele ale bolilor psihice, susceptibile a fi confundate cu posedarea. Abordările psihiatrice și medicale au avut ca surse de cercetare studii internaționale recente, care iau în

calcul inclusiv fenomenele de posedare demonică. Am evidențiat dinamica acceptării: pe de o parte, de către știința medicală a realității fenomenului de posedare iar, pe de altă parte, de către preoții ce au avut experiențe reale de exorcizare, a necesității colaborării cu medicul specialist în scopul excluderii unor patologii organice. Nu am ignorat observațiile pertinente și elaborate după experiențe redutabile ale unor exorcști din spațiul teologiei romano-catolice, precum Dom Gabriele Amorth, considerând că experiențele sale sunt prețioase pentru orice studiu onest despre posedare și exorcizare.

II. Exorcismele în perioada de început a creștinismului

Capitolul al doilea prezintă analiza unor elemente inedite: amulete creștine, lamele de argint sau de plumb descoperite în morminte, manuscrise deosebit de elaborate care au legătură cu problematica slujbelor de exorcizare, mărturii ale unei practici bine organizate și administrate în Biserică. În mare parte, accesul la aceste date l-am putut avea consacrand un timp special de studiu și cercetare la British Library, unde accesul la manuscrise și vechi resurse este facilitat de organizarea eficientă a vestitei biblioteci londoneze.

În cadrul aceluiași capitol am analizat evoluția istorică a statutului de exorcist, așa cum a fost reglementată de canoane și de tradiția dinamică a Bisericii. Dacă până în primele trei secole nu exista o slujbă de consacrare specială, ci misiunea exorcistului era confirmată de însăși primirea harismei exorcizării, ulterior s-a practicat hirotesia întru exorcist, pentru ca, astăzi, în Biserica Ortodoxă, preotul să fie cel investit să cunoască și să împlinească – atunci când nevoia reală o cere – rânduiala de exorcizare.

Urmărind, de asemenea, evoluția istorică, am analizat rânduiala exorcismelor prebaptismale de la începuturi până în zilele noastre: rostul lor, apariția istorică, evoluția și mai ales nevoia unei cateheze anterioare botezului, pentru ca ele să fie

înțelese și asumate. Observațiile canonice și pastorale urmăresc la fiecare capitol problematica analizată.

Toate capitolele au importanța lor, dar primele două putem spune că pregătesc raportarea la cel de al treilea, care cuprinde analiza slujbelor de exorcizare cuprinse în Molitfelnicul românesc.

III. Slujbe de exorcizare cuprinse în Molitfelnicul românesc

În cadrul acestui capitol au fost analizate:

- Molitfele Sfântului Vasile cel Mare și ale Sfântului Ioan Gură de Aur;
- Rugăciunea pentru deochi Vaskania;
- Molitfele Sfântului Trifon;
- Rugăciunea pentru casa ce este supărată de duhuri rele.

Deși foarte cunoscute de către preoți, nu am remarcat studii consacrate acestor rânduieli de exorcizare în cadrul teologiei ortodoxe românești, iar aceasta a constituit o provocare de a trasa minimal câteva direcții. Nici măcar în studiile internaționale nu am găsit o abordare a exorcismelor Sfântului Vasile cel Mare și ale Sfântului Ioan Gură de Aur din punct de vedere liturgic.

Am analizat paternitatea textelor și am căutat manuscrisele care includ aceste rânduieli, identificând chiar faimosul Codex Barberinus Graecus 336, considerat cel mai vechi codice al Evhologhionului, datând din secolul al VIII-lea¹⁴, el putând fi numit – așa cum consideră eruditul cercetător Miguel Arranz¹⁵ –

¹⁴ Stefano PARENTI, Elena VOLKOVSKA, *L. Eucologio Barberini 336* (ff. 1-263), Edizioni Liturgiche, Roma, 1995, p. XXXIII-XLII.

¹⁵ Miguel ARRANZ, autor al unor numeroase cărți și studii și scrise în marile limbi de circulație europeană tipărite în marile reviste de liturgică ale Occidentului. A format o școală de liturgiști la Roma. Numeroase articole ale sale sunt publicate în revista *Orientalia Christiana Periodica* între anii 1970-1987.

un adevărat evhologhion patriarhal.¹⁶ Am remarcat includerea în Colecția *Barberini*, în secolul al XII-lea, și a exorcismelor Sfântului Grigorie Taumaturgul. O altă importantă colecție de manuscrise ce include exorcismele pe care le-am studiat este și *Codexul lui Porfirie Uspensky*. Am urmărit, totodată, preluarea acestor rânduieli în ediția critică a *Evhologhionului* lui Jacobus Goar, *Evhologhion sive Rituale Graecorum*.

Atât în cadrul Molitfelor Sfântului Vasile cel Mare și ale Sfântului Ioan Gură de Aur, cât și ale Sfântului Trifon, am remarcat controverse teologice, analizând ipotezele contrare care susțin respectivele controverse și propunând pe cea care obiectiv reprezintă varianta corectă.

Astfel, citirea molitfelor de exorcizare ale Sfântului Vasile cel Mare în data de 1 ianuarie, ziua sa de prăznuire, potrivit unor tradiții regionale relativ recente, a fost considerată o abatere de la practica justă de administrare a acestora – așa cum de altfel ea este respectată în toate celelalte țări ortodoxe – și corectată prin Hotărârea nr. 630 din 17 februarie 2011, a Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române. Asupra argumentelor pro și contra despre această corecție m-am referit pe larg în capitolul respectiv.

În cadrul molitfelor Sfântului Trifon am analizat includerea exorcismului Marelui Nume cel înscris pe piatră, invocare care are un caracter disonant față de cele anterioare în cadrul molitfelor respective. În perioada antichității, folosirea puterii Marelui Nume era făcută într-o manieră gnostică, asociind elemente de inițiere magică, de aceea includerea acestei invocări în cadrul molitfelor Sfântului Trifon a fost privită de reputeți teologi ca o scăpare regretabilă și problematică.

¹⁶ Miguel ARRANZ, *L'Euclologio Constantinopolitano agli inizi del secolo XI, Haghiasmatarion et Archieratikon (Rituale et Pontificale) con l'aggiunta del Leiturgikon (Missale)*, Roma, Editrice Pontificia Universita Gregoriana, 1996, p. 296.

Un scurt recurs istoric am realizat și în privința exorcismului Sfântului Trifon, identificând cel mai vechi manuscris care îl include, un Evhologhion care se găsește la biblioteca Mănăstirii Sinai, editat de monahul Auxențiu, în anul 1153. Manuscrisul este descris de savantul liturgist rus Aleksei Dimitrevski.

Un alt exorcism, bine cunoscut în toate celelalte țări ortodoxe, este cel contra deochiului, pe care Molitfelnicul românesc îl include cu numele generic: *Rugăciunea pentru dureri de cap*, între paranteze fiind trecut deochiul. Chiar rezerva Molitfelnicului românesc de a formula rugăciunea pentru deochi în mod explicit exprimă teama de o părută legitimare a unei superstiții. Acest scurt exorcism este preluat din Evhologhionul grecesc unde este asociat, nu la modul general cu durerile de cap, ci strict cu exorcizarea a ceea ce numim noi deochi.

Ceea ce am subliniat în acest subcapitol este faptul că Biserica nu neagă influența deochiului ca o lucrare evident satanică și vrăjmașă față de om, nu se teme de aceasta și nu lasă loc abordărilor superstițioase sau de manieră păgână, având propriile rugăciuni care păzesc pe cei credincioși de toată lucrarea diavolească.

Descrierea slujbelor acestor exorcisme, a indicațiilor tipiconale, a distincției între practicile superstițioase și adevărata tradiție a Bisericii și considerațiile pastorale ce completează studiul liturgic al respectivelor exorcisme fac parte din îndrumările practice pe care le-am avut în vedere în acest demers de punere în valoare a acestor importante și puțin analizate rânduiri liturgice.

Concluzii

Practica exorcizării în Biserica Ortodoxă are o continuitate neîntreruptă încă din perioada apostolică. Mântuitorul Iisus Hristos Însuși a exorcizat energumeni și a încredințat Sfinților Săi Apostoli misiunea de a săvârși această lucrare. În cazurile de exorcizare relatate în Evanghелиi, Mântuitorul Se adresează poruncitor diavolului, care nu I se poate împotrivi. Sfinții Apostoli s-au confruntat ei înșiși cu prezența agresivă a demonilor ce acționau asupra și prin persoanele posedate. Din Faptele Apostolilor reiese clar faptul că practica de a exorciza în numele lui Iisus Hristos a continuat să fie exercitată și în perioada apostolică. Sfinții Părinți din primele veacuri fac, de asemenea, des pomenire despre exorcismele practicate de creștini, fiecare exorcism fiind văzut ca o nouă biruință a lui Hristos asupra idolilor păgânilor.

În cercetarea de față am scos la lumină mărturii istorice relevante puțin cunoscute, cu privire la practica exorcismului în Biserica Ortodoxă. Papirusuri (anterioare chiar Marelui Împărat Constantin), manuscrise și artefacte diverse constituie dovada lucrării rugăciunii de exorcizare în perioada primelor secole creștine, practică ce s-a păstrat și s-a prelungit până în zilele noastre în Biserica Ortodoxă, într-o rânduială bine delimitată în cartea de căpătâi a preotului, *Molitfelnicul*. În manuscrisele păstrate la mănăstirile Marea Lavră, Filoteu și Xiropotamu din Sfântul Munte Athos se găsesc vechi rânduiele de exorcizare, care sunt mult mai ample decât cele cuprinse în Evhologhioanele actuale, ceea ce demonstrează că exista o practică liturgică bine conturată a exorcizării, precum și preocuparea de a o păstra ferită de deformări sau improvizații. Cele mai importante manuscrise athonite sunt: L–Athous 882 (Lavra Ө20), Athous 1950 (Philotheu 186) și Xiropotamou 98. Studiarea acestor papirusuri și artefacte, despre care nu am găsit nici un fel de referiri în literatura de specialitate de la noi, poate fi utilă pentru istoricii bisericești și bizantinologi, constituind o provocare și o invitație la o examinare

sistematică. O posibilă continuare a investigației desfășurate în cercetarea noastră ar putea presupune identificarea unor mărturii sursă în spațiul românesc, acolo unde practica exorcizării a fost cunoscută atât în marile mănăstiri românești, cât și în parohiile mari.

În primele două secole, Biserica recunoștea exorciștii și lucrarea acestora fără vreo hirotésie specială, puterea exorcistului fiind considerată un dar special care putea fi conferit oricărui creștin, membru al clerului sau laic. Autoritatea de a exorciza era conferită de harisma primită de către fiecare membru al Bisericii. Și în Răsărit, și în Apus, lucrarea exorciștilor era privită ca un semn al biruinței dreptei credințe și cinstirea care li se acorda acestor persoane speciale în Biserică va fi redată în scrierile apologetice ale primelor veacuri creștine.

Ca ordin distinct în Biserică, cel al exorcistului a fost cunoscut după sfârșitul secolului al III-lea d.Hr., el implicând o hirotésie specială potrivit hotărârii Sinodului din Antiohia (343 d.Hr.). Astăzi, în Biserica Ortodoxă, exorcismele – atât cele baptismale, cât și cele pentru oamenii posedați sau pentru locurile bântuite – se săvârșesc de către preot sau episcop, fără ca preotul să primească o binecuvântare specială pentru aceasta sau vreo investire prin slujbă de hirotésie.

Deși între exorcismele baptismale și cele adresate energumenilor există multe asemănări, niciodată între aceste categorii nu s-au făcut confuzii, rânduiala exorcizării celui ce vine spre botez fiind diferită de cea a oamenilor posedați, după cum în mod diferit acționează diavolul în cel nebotezat față de cel îndrăcit.

Un aspect important al rânduiei de exorcizare, puțin dezbătut în literatura teologică românească și deloc pomenit în rânduiala de exorcizare prevăzută în *Molitfelnic*, este distincția între manifestările specifice energumenilor și cele caracteristice unor suferințe organice. Cercetarea noastră a acordat un spațiu important analizei acestei prime abordări a unui potențial energumen, deoarece de identificarea corectă a cauzei tulburărilor de manifestare depinde reușita exorcizării, respectiv a terapiei

medicale pe care o are de urmat. Acest demers, care nu a fost unul exhaustiv, le poate fi util nu numai preoților și teologilor, ci și medicilor psihiatri și psihologilor, pentru că procesul de identificare corectă a diferenței dintre boala psihică și posedare este unul foarte anevoios. Și cei din urmă au nevoie ei înșiși de înțelegerea unor fenomene ce depășesc granițele științei medicale. Medicii, psihologii și preoții exorciști trebuie să recunoască semnele distinctive ale posedării, înțelegând, în același timp, faptul că nu se poate face o delimitare absolută între manifestările celor posedăți și ale celor bolnavi psihic, deoarece diavolul însuși produce o dezordine care prezintă simptomatologia unor boli în general și a unor boli mintale în particular. Posedarea demonică poate fi adevărată și singura cauză a tulburării celui suferind, chiar și atunci când simptomatologia este similară cu cea a bolilor mintale. Deși lucrează cu metode diferite și pe niveluri diferite, atât medicii, cât și exorciștii au în vedere eliberarea de suferință a celui bolnav, iar colaborarea dintre aceștia este nu doar cu puțință, ci chiar necesară.

În zilele noastre atât psihologii, cât și psihiatrii recunosc realitatea exorcismelor. În acest sens, în Occident au avut loc deja întâlniri de o mare anvergură ce au reunit exorciști și medici psihiatri care au confruntat puncte de vedere complementare ale unor experiențe total diferite, provenind din sfera medicală și respectiv teologică liturgică. Un pas important în direcția acestei conlucrări l-a constituit și includerea în *DSM IV TR (Manualul de statistică și diagnoză a tulburărilor mentale)* din anul 1994 a fenomenului de posedare atribuit unei influențe spirituale.

Ca orice lucrare științifică, cercetarea noastră are limitele ei. O aprofundare ulterioară a fenomenului exorcizării explorat în teza de față ar putea lua în calcul raportul dintre posedare și tulburarea de tip personalitate multiplă. Din perspectiva medicului psihiatru sau a psihologului, cercetarea poate fi dusă mai departe și extinsă prin studii de caz în care experiența medicului și a psihiatrului se reunesc pentru o diagnosticare corectă și o abordare terapeutică eficientă.

Urmărirea etimologiei termenului central al cercetării de față, cuvântul exorcism, tradus diferit în Molitfele Sfântului Vasile cel Mare („te blestem”) față de aceeași traducere a etimonului ἔξορκίζω (exorkizo) în Exorcismele Baptismale (prin expresia „te jur pe Dumnezeu”), a permis observația că Molitfelnicele românești conțin, în general, foarte multe erori, cu observația că ele pot fi ușor îndreptate în viitoarele ediții prin raportarea la textele grecești ale *Evhologhionului*. Deși Mitropolitul Antim Ivireanul a realizat o traducere remarcabilă a *Molitfelnicului*, care a reprezentat un reper pentru tipăriturile următoare, totuși multe greșeli de traducere persistă până în vremea noastră. Consecințele acestor greșeli sunt diferite. Studiul etimologic realizat în lucrarea de față este un îndemn atât pentru filologi, cât și pentru teologi, de a evalua alte asemenea erori, considerate mici, de a evalua consecințele unor asemenea greșeli prin pervertirea sensului original și de a propune îndreptarea lor în viitoarele ediții ale *Molitfelnicului*. Astfel, traducerea greșită a lui ἔξορκίζω prin „te blestem” presupune o autoritate pe care exorcistul și-o arogă lui însuși, pe când traducerea corectă invocă adevărul, iubirea și puterea lui Dumnezeu, iar această autoritate este însuși temeiul exorcismului. Deși exorcistul trebuie să fie pregătit prin post și rugăciune, nu nevoița sa este temeiul exorcismului, ci adevărul și dragostea lui Dumnezeu.

De asemenea, atât pentru filologi, cât și pentru teologi, explicitarea în lucrare a termenului *adorcism*, cvasinecunoscut în literatura română de specialitate, poate suscita atenția spre un studiu mai detaliat. Nu am analizat folosirea acestui termen în culturi diferite și nici frecvența utilizării lui în alte limbi europene. Nuanțarea practicii de exorcizare prin identificarea în Sfânta Scriptură a exorcismului muzical este, de asemenea, un subiect ce se poate aprofunda de către filologi, teologi, dar și de către cercetători ai acestui fenomen muzical.

Deși în literatura de specialitate internațională am găsit referiri importante la exorcismele Sfântului Vasile cel Mare și ale Sfântului Ioan Gură de Aur, care mi-au permis analizarea

paternității textelor și a manuscriselor ce includ aceste rânduiele, din punct de vedere liturgic, nu am identificat studii notabile asupra lor. Considerațiile pastorale făcute, indicațiile tipiconale care pot fi evaluate la o viitoare ediție a *Molitfelnicului* spre a fi inserate pot constitui un ghid practic pentru preoții care se confruntă cu o asemenea încercare sau care vor să aprofundeze rânduiala exorcizării.

Un exorcism bine cunoscut în toate țările ortodoxe, cel contra deochiului, este întâlnit în multe texte de folclor care descriu practici superstițioase de abordare a acestuia, uneori ridiculizând preocuparea unor credincioși de a se păzi prin rugăciune de lucrarea acestuia. În lucrarea de față prezentăm viziunea Sfinților Părinți și învățătura clară a Bisericii despre deochi, cu delimitarea acesteia față de practicile înșelătoare de abordare a lui.

O analiză ulterioară, pe care nu ne-am propus-o în lucrarea de față, dar care poate fi o provocare pentru Teologia Liturgică românească, poate extinde urmărirea practicii de exorcizare în Bisericile Vechi Orientale, identificând deosebirile față de Biserica Ortodoxă, dar și asemănările care provin dintr-o moștenire comună a primelor veacuri creștine. De asemenea, deși rânduiala de exorcizare actuală cuprinsă în *Molitfelnic* nu le cuprinde, exorcismele Sfinților Grigorie Taumaturgul, Ciprian al Cartaginei și Ambrozie al Mediolanului pot suscita interesul unei cercetări ulterioare atât în ceea ce privește studiul lor istoric, cât și al unei posibile valorificări a lor în prezent.

În ultima vreme, practica exorcizării a constituit subiectul unor producții literare și cinematografice, pornind de la cazuri reale. O confruntare a acestor viziuni cu experiența vie a Bisericii, sesizarea derapajelor, a exagerărilor, dar și evidențierea observațiilor de mare finețe făcute de realizatorii acestora sunt necesare. Lucrarea de față poate fi punctul de plecare a unor studii ulterioare cu privire la impactul acestor realizări artistice și, mai ales, a manierei în care creațiile respective reflectă în mod obiectiv practica exorcizării din Biserică. Preocuparea unor mari artiști –

regizori, scriitori, pictori – față de fenomenul de exorcizare demonstrează actualitatea acestui subiect în zilele noastre și subliniază necesitatea cunoașterii corecte a practicii rânduiei de exorcizare și a delimitării acesteia de formele superstițioase sau eronate de abordare, atât de către preoți, cât și de credincioși. În ciuda acestor semnale, relativ rare, temeiurile liturgice ale exorcizării, dovezile istorice, practica neîntreruptă a exorcismelor în Biserica Ortodoxă sunt încă foarte superficial cunoscute. Este necesar ca în Teologia Liturgică românească să fie descrise atât temeiurile istorice și liturgice ale exorcizării, cât și mărturiile preoților și ale celor ce au fost posedați despre experiențele pe care le-au depășit.

Bibliografie

Izvoare

1. „Testamentum Domini nostri Iesu Christi”, în *Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima*, Johannes Quasten (ed.), Bonn, 1935.
2. *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2006.
3. *Biblia, adică Dumnezeuasca Scriptură a Legii Vechi și a celei Nouă*, Ediția Sfântului Sinod, Tipografia Cărilor Bisericești, București, 1914.
4. Betz, Hans Dieter, *The Greek Magical Papyri in Translation*, The University of Chicago Press, 1960.
5. DANIEL, Robert Walter; MALTOMINI, Franco, *Supplementum Magicum*, vol. 1, (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften. (Sonderreihe, Papyrologica Coloniensia, XVI.1.), Opladen, 1990.
6. GOAR, Jacobus, *Euchologhion sive Rituale Graecorum complectens ritus et ordines divinae liturgiae, officiorum sacramentorum, consecrationum, benedictionum, funerum, orationum et cuilibet personae, statui, vel tempori congruos, juxta usum Orientalis Ecclesiae*, editio secunda, Typographia Bartholomaei Javarina, Veneția, 1730.
7. Goar, Jacobus, *Evhologhion sive Rituale Graecorum*, Paris, 1647.
8. Hippolite de Rome, *La tradition apostolique d'après les anciennes versions*, introducere, traducere și note de Bernard Botte, *Sources chrétiennes*, 11 bis (1968), Paris.
9. Hunt, Arthur SurrIDGE, *Oxyrhynchus papyri*, VIII, nr. 1151, Londra, 1911.
10. Preisendanz, Karl, Albert Henrichs, *Papyri Graecae Magicae, Die Griechischen Zauberpapyri*, vol. II, Teubner, Stuttgart, ²1974.

Scrieri patristice

11. Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, VI, 43, 11, traducere, studiu, note și comentarii de Pr. Prof. Teodor Bodogae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, colecția Părinți și Scriitori Bisericești, vol. 13, București, 1987.
12. Irineu, *Adversus Haereses*, III, 8, 2 (traducere, introducere și note de Pr. Dr. Dorin Octavian Picioruș, Teologie pentru azi), București, 2007.
13. Isidor de Sevilla, *Etimologii XI-XII*, Ediție bilingvă, Editura Polirom, Iași, 2014.
14. Origen, *Contra lui Celsus*, studiu introductiv, traducere și note de Pr. Prof. Teodor Bodogae, în PSB 9, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1984.
15. *Septimi Florentis Tertulliani Opera*, Editor Nicolas Rigault, Paris, 1663.
16. Sfântul Chiril al Ierusalimului, *Cateheze*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2003.
17. Sfântul Chiril al Ierusalimului, *Catehezele*, traducere de Pr. Prof. Dumitru Fecioru, București, 1945, vol. II. Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române
18. Sfântul Dionisie Areopagitul, *Opere complete și Scolile Sfântului Maxim Mărturisitorul*, Editura Paideia, București, 1996.
19. Sfântul Ioan Casian, *Convorbiri duhovnicești*, în PSB, vol. 57, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1990.
20. Sfântul Ioan Damaschin, *Dogmatica*, traducere de Pr. Prof. Dumitru Fecioru, Editura Scripta, București, ³1993.
21. Sfântul Ioan Gură de Aur, *Despre mărginita putere a diavolului*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.
22. Sfântul Iustin Martirul și Filosoful, *Apologia II*, cap. VI, în PSB 2, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1997.
23. Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Răspunsuri către Talasie*, în *Filocalia Sfintelor nevoițe ale desăvârșirii*, vol. III, Editura Humanitas, București, 1999.

24. Sfântul Vasile cel Mare, *Omilii și cuvântări*, în PSB 1, serie nouă, Editura Basilica a Patriarhiei Române, București, 2009.

Cărți de cult

25. *Evhologhionadecă Molitvenic*, acum întru acest chip tipărit, după rânduiala celui grecesc, întru al 25-lea de ani, al preainălțatei domnii a prea Luminatului oblăduitoriu a toată Țara Românească, Ioan Konstantin al 2lea, Basarab Voievod, cu toată khieltuiala Preasfințitului Mitropolit al Ungrovlahiei, Kir Anthim Ivireanul, în Sfânta tipografie a Târgoviștii, la anul de la Hristos 1713, de Gheorghe Radovici.

26. *Evhologhion adecă Molitvenic*, acum întru acest chip tipărit, după rânduiala celui grecesc, întru al 18-lea de ani, al preainălțatei domnii a prea Luminatului oblăduitoriu a toată Țara Românească, Ioan Konstantin al 2-lea, Basarab Voievod, prin osteneala și toată khieltuiala iubitorului de Dumnezeu, Kir Anthim Ivireanul, Episcopul Râmnicului, de Mihail Iștvanovici Ipodiaconul Tipograful, în Râmnik, în anul de la Hristos 1706.

27. *Evhologiu sau Carte de rugăciuni*, care cuprinde în sine totă rânduia bisericească, ce se cuvine a sevârși preuții la tote trebuințele religioase ale creștinilor. Predată întâi dela sântiții Apostoli, apoi dela sântiții de Dumnedeei-purtătorii Părinți; și revăzută acum din nou dupre originalul grecesc. Tipărit cu aprobarea și binecuvântarea Sântului Sinod al Sântei Biserici autocefale Ortodoxe Române. În zilele Maiestatei Sale iubitorului de Christos Carol I, Regele României. Tipografia cărților bisericești, București, 1888.

28. *Evhologiu sau Molitfelnic mai îndreptat*, Tipărit cu cheltuiala și sânguința Prea Sfinției Sale Părinte și Arhiepiscop și Mitropolit al Ungrovlahiei, D. D. Nifon, București, 1834.

29. *Molitfelnic*, cuprinzând slujbe, rânduiei și rugăciuni ce se săvârșesc de preot la diferite împrejurări din viața creștinilor. Tipărit cu aprobarea Sântului Sinod și cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului și Prea Fericitului Justinian, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, ediția a II-a, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1971.

30. *Molitfelnic*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, ⁵1992.
31. *Molitfelnic*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2013.
32. *Molitfelnic*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1998.
33. *Εβχολόγιον το μέγα*, Ed. Paraskevopoulos, Atena, 1902.

Dicționare

34. *Dicționarul explicativ al limbii române*, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, Editura Univers Enciclopedic, 1998.
35. *Dicționarul Enciclopedic*, 98000 de definiții, lucrare elaborată în cadrul Institutului de Filologie română „Alexandru Philippide” din Iași al Academiei Române, Editura Cartier, București, 2001.
36. *Dicționarul explicativ al limbii române*, Academia Republicii Socialiste România, Institutul de Lingvistică din București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1975, p. 310
37. *Dicționar de neologisme*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1978.
38. *Mediae Latinitatis lexicon minus, a medieval Latin-French/English dictionary*, Jan Frederik NIERMEYER (ed.), Brill, Leiden, 1976.
39. Bauer, Walter, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and other Early Christian Literature*, traducere în limba engleză de William F. Arndt și F. Wilbur Gingrich, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1979 (traducerea ediției germane din 1958).
40. Achtemeier, Paul, *The HarperCollins Bible Dictionary*, HarperCollins Publishers, San Francisco, 1996.
41. Bailly, Anatole, *Dictionnaire Grec-Français*, Edition revue par Louis Séchan, Hachette, ¹⁶1950.
42. Breytenbach, Cilliers, DAY, Peggy L., „Satan”, în: *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Karel van der Toorn, Bob Becking, Pieter W. van der Horst (eds), Brill, Leiden, ²1999.
43. Brown, Colin; Bietenhard, Hans, „Satan Beelzebul, Devil, Exorcism”, în *The New International Dictionary of New Testament*

Theology, vol. 3, Colin Brown (ed.), Zondervan Publishing House, Grand Rapids, Michigan, 1981.

44. Brown, Francis et al., *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament, with an Appendix Containing the Biblical Aramaic*, The Riverside Press, Cambridge, 1906.

45. Dubois, Jean; Mitterand, Henri; Dauzat, Albert, *Grand Dictionnaire étymologique & historique du français*, Larousse, Paris, 2005.

46. Gibson, Jeffrey B., „Satan”, în *Eerdmans Dictionary of the Bible*, Eerdmans Publishing, Grand Rapids, Michigan/ Cambridge, 2000.

47. Guțu, Gheorghe, *Dicționar latin-român*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983.

48. Herrmann, Wolfgang, „Baal-zebul”, în *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Karel van der Toorn, Bob Becking, Pieter W. van der Horst, Brill, Leiden, ²1999.

49. Liddell, Henry George; Scott, Robert, *Greek-English Lexicon*, Clarendon Press, Oxford, 1996.

50. Petzoldt, Leander, *Kleines Lexikon der Dämonen und Elementargeister*, Verlag C.H. Beck, München, 2003.

51. Preuss, Anthony, *Historical Dictionary of Ancient Greek Philosophy*, Scarecrow Press, 2007.

52. Riley, Greg J., „Devil”, în *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Karel van der Toorn, Bob Becking, Pieter W. van der Horst, Brill, Leiden, 1995.

53. Scriban, August, *Dicționarul limbii românești (Etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincialisme)*, Editura "Presa Bună", 1939.

54. Sophocles, Evangelinus Apostolides, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, Georg Olms Verlag, Hildesheim/Zürich/New York, 1983.

55. Sperling, S. David, „Belial”, în *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Karel van der Toorn, Bob Becking, Pieter W. van der Horst, Brill, Leiden, ²1999.

56. Șăineanu, Lazăr, *Dicționar Universal al Limbii Române, Vocabular general (A-D)*, Editura Mydo Center, București, 1995.

57. Thayer, Joseph Henry, *The New Thayer's Greek-English Lexicon of the New Testament*, Hendrickson Publishers, Peabody, Massachusetts, 1981.
58. Tondriau, Julien; Villeneuve, Roland, *Dictionnaire du diable et de la démonologie*, Marabout Université, Paris, 1968.
59. Viller, Marcelet al., *Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique. Doctrine et histoire*. Tome IV, Deuxième partie, Beauchesne, Tome IV, Paris, 1961.

Volume

60. D'Ales, Adhémar, *La Théologie de Saint Cyprien*, Direction des professeurs de théologie a l'Institut Catholique de Paris, Paris, 2^e1922.
61. Alfejev, † Ilarion, Mitropolit de Volokolamsk, *Lumea duhovnicească a Sfântului Isaac Sirul*, Editura Doxologia, Iași, 2013.
62. American Psychiatric Association, *Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-IV*, American Psychiatric Publishing, Washington, 2000.
63. Amorth, Dom Gabriele, *Exorcisme et psychiatrie*, Editions du Rocher, 2011.
64. Arranz, Miguel, *L'Euologio Constantinopolitano agli inizi del secolo XI, Haghiasmatarion et Archieratikon (Rituale et Pontificale) con l'aggiunta del Leiturgikon (Missale)*, Roma, Editrice Pontificia Università Gregoriana, 1996.
65. Avdeev, Dr. Dmitri, *Psihiatria pentru duhovnici*, Editura Sophia, București, 2011.
66. Baloyannis, Stavros I., *Psihologie pastorală*, traducere de Emanuel Dumitru, Editura Doxologia, Iași, 2015.
67. Barrett-Lennard, Ric J.S., *Christian Healing After the New Testament: Some Approaches to Illness in the Second, Third, and Fourth Centuries*, University Press of America, Lanham, 1994.
68. Barthélemy, Dominique; Grosse, Rolf, *Moine et démons. Autobiographie et individualité au Moyen Âge (VII-XIII siècle)*, Librairie Dorz SA, Geneve, 2014.
69. Batiffol, Pierre, *L'abbaye de Rossano. Contribution a l'histoire de la Vaticane*, Paris, 1891.

70. Bălan, Ioan, *Limba cărților bisericești, studiu istoric și liturgic*, Tipografia Seminarului teologic greco-catolic, Blaj, 1914.
71. Bălăceanu-Stolnici, Constantin, *Cunoaștere și știință*, Editura Fundației „Andrei Șaguna”, Constanța, 1997.
72. Bejan, Pr. Dimitrie, *Istoria Molitfelnicelor Românești*, teză de licență, București, anul 1936, litografie (în Biblioteca Sfântului Sinod, cota II 311).
73. Benoit, André, *Le baptême Chrétien au second siècle. La Théologie des Pères*, Presses Universitaires de France, Paris, 1953.
74. Berdiaev, Nicolai, *Spirit și libertate – încercare de filosofie creștină*, Editura Paideia, București, 1996.
75. Braniște, Preot Prof. Dr. Ene, *Liturgica Specială pentru facultățile de teologie*, Editura Lumea Credinței, București, ⁵2005.
76. Brucker, Charles; Larmat, Jean; Colliot, Régine, *Le diable au Moyen Âge. Doctrine, problèmes moraux, représentations*, Cuerma, Aix-En-Provence, 1979.
77. Brulin, Monique (coord.), *L'exorcisme dans l'Eglise Catholique*, Editura Desclée-Mame, Paris, 2006.
78. Buștiuc, Costică, *Demonologia – premisă a mântuirii*, Editura Metafora, Constanța, 1999.
79. Buzalic, Alexandru, *Demonologia creștină – revelație, tradiție și rațiune*, Editura Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2010.
80. Cavarnos, Constantin, *Filosoși greci creștini moderni despre sufletul omenesc*, Editura Doxologia, Iași, 2018.
81. Charcot, Jean Martin et al., *Les démoniaques dans l'art. Suivi de la foi qui guérit*, Paris, Macula, 1984, p. VII.
82. Chițescu, Nicolae; Tudoran, Isidor; Petreună, Pr. Prof. Ioan, *Teologia Dogmatică și simbolică. Manual pentru facultăți. Vol.1*, Editura Renașterea, Cluj Napoca, 2004.
83. Coppens, Joseph, *L'Imposition des Mains et les Rites Connexes dans le Nouveau Testament et dans l'Église Ancienne, Etude de théologie positive*, Edit. Rue Bonaparte, Paris, 1925.
84. Corté, Nicolas, *Satan, l'Adversaire*, Librairie Arthème Fayard, Paris, 1956.
85. Coman, Mihai (coord.), *Manual de jurnalism*, Editura Polirom, Iași, ³2009.
86. Culianu, Ioan Petru, *Eros și magie în Renaștere, 1484*, Editura Polirom, Iași, 2011.

87. Cuneo, Michael W., *American Exorcism. Expelling Demons in the Land of Plenty*, New York: Broadway Books, 2002.
88. Day, Robert, *How to Write & Publish a Scientific Paper*, Orynx Press, New York, 1998.
89. Delatte, Louis, *Un office byzantin d'exorcisme (Ms. de la Lavra du Mont Athos, 020)*, Brussel, Pallais des Academies, 1957.
90. De Rougemont, Denis, *Partea diavolului*, Editura Anastasia, București 1994.
91. De Tonquédec, Joseph, *Les maladies nerveuses ou mentale et les manifestation diaboliques*, Éditions Beauchesne Paris, 1938.
92. Delage, Pascal-Grégoire, *Les Pères de l'Église et la chair*, Editions Caritas Patrum, Paris, 2012.
93. Dimitrievski, Aleksei, *Opisanie liturghiceskih rukopisei, hraniasciksja v bibliotekah Pravoslavnago Vostoka (Descrierea manuscriselor liturgice conservate în bibliotecile Răsăritului Ortodox)*, vol. II (Euchologia), Kiev, 1901.
94. Dondelinger-Mandy, Patrick, *Le Rituel des exorcismes dans le Rituale Romanum de 1614*, La Maison Dieu 183-184, Editions du Cerf, Paris, 1990.
95. Drăgoi, Pr. Florin, *Sfânta Taină a Botezului și alte slujbe legate de nașterea omului*, Editura Partener, Galați, 2007.
96. Droysen, Gustav, *Guide d'initiation au travail intellectuel*, Paris, 1949.
97. Dumea, Pr. Claudiu, *Îngeri și diavoli*, Editura Sapiientia, Iași, 2003.
98. Dupré, Marie-Claude, *Familiarité avec les dieux. Transe et possession (Afrique noire, Madagascar, La Réunion)*, Presses universitaires Blaise Pascal, 2001.
99. Edroiu, Nicolae, *Introducere în științele auxiliare ale istoriei*, Editura Universitaria, Cluj-Napoca, 1992.
100. Eitrem, Samson, *Some Notes on the Demonology in the New Testament*, Uppsala, ²1966 (Symbolae Osloenses, Fasc. Supplet. XX).
101. EY, Henri; Bernard, Paul; Brisset, Charles, *Manuel de psychiatrie*, Paris, 2010.
102. Fellows, N. J., *A window into thinking: Using student writing to understand conceptual change in science learning*, London, 1994.

103. Felmy, Karl Christian, *De la Cina cea de Taină la Dumnezeiasca Liturghie a Bisericii Ortodoxe. Un comentariu istoric*, Editura Deisis, Sibiu, 2004.
104. Filoramo, Giovanni (coordonator), *Istoria religiilor. Religiile Americii precolumbiene și ale populațiilor indigene*, vol. V, traducere de Cornelia Dumitriu, Editura Polirom, Iași, 2010.
105. Floca, Prof. Dr. Ioan N., *Canoanele Bisericii Ortodoxe – Note și comentarii*, Ediție îngrijită de Dr. Sorin Joantă, Sibiu, ³2005.
106. Foundoulis, Ioannis, *Dialoguri liturgice*, vol. I, traducere de Pr. Victor Manolache, Editura Bizantină, București, 2008.
107. Freud, Sigmund, *Essais de Psychanalyse appliquée*, Paris, Gallimard, 1952.
108. Gaster, Moses, *Literatura populară română*, I. Haimann, București, 1883.
109. Georgescu, Ion V., *Demonologia Vechiului Testament. Satan în profeția lui Zaharia*, Editura Tipografia Cărilor Bisericești, București, 1938.
110. Goudal, Aurélie, *Possessions et exorcismes dans l'hagiographie byzantine primitive (IVe – VIIe siècle)*, Université de Montréal/ Université de Paris IV – Sorbonne, 2007.
111. Grosu, Teofil, *Molitfelnicele românești în raport cu originalele lor grecești. Studiu istoric, filologic și teologic*, teză de doctorat coordonată științific de Prof. Dr. Eugen Munteanu, Universitatea Alexandru Ioan Cuza, Iași, 2013.
112. Gudea, Nicolae, *Metodologia cercetării științifice. Curs de uz intern*, Cluj-Napoca, 2002.
113. Herodot, *Istoriei*, trad. de Adelina Piatkowski, Ed. Bilingvă, Editura Teora, Universitas, București, 1998
114. De Heusch, Luc, *Cultes de possession et religions initiatiques de salut en Afrique*, Annales du Centre d'Etudes des Religions, Bruxelles, 1962.
115. Houle, Mélanie, *Les notions de possession et d'exorcisme en Grèce ancienne à la lumière des auteurs anciens, des phylactères et des PGM*, Université de Montréal, Faculté des études supérieures et postdoctorales, 2009.
116. Ică, Diac. prof. dr. Ioan I. jr., *Canonul Ortodoxiei. I – Canonul Apostolic al primelor secole*, ediție critică, cuvânt înainte și studiu

introdutiv de diac. prof. dr. Ioan I. Ică jr., Editura Deisis/Stavropoleos, Sibiu, 2008.

117. Iogna-Prat, Dominique, *La Maison Dieu. Une histoire monumentale de l'Église au Moyen Âge (v. 800-v. 1200)*, Editions du Seuil, 1996.

118. Jung, Carl Gustav, *Opere complete, vol. 3, Psihogeneza bolilor spiritului*, traducere de Dana Verescu, Editura Trei, București, 2005.

119. Jungmann, Joseph, *The Early Liturgy*, University of Notre Dame Press, 1962.

120. Kaplan, Michel, *Pouvoirs, Église et sainteté. Essai sur la société byzantine*, Publications de la Sorbonne, 2011.

121. Kee, Howard C., *Medicine Miracle and Magic in New Testament*, Cambridge University Press, New York, 1986.

122. Kotansky, Roy, *Greek Magical Amulets: The Inscribed Gold, Silver, Copper and Bronze Lamellae, Part. I, Published Texts of Known Provenance*. Papyrologica Coloniensia, 22/1, Köln, 1995.

123. Lampros, Spyridon Paulou, *Catalogue of the Greek manuscripts on Mount Athos*, Universitatea din Michigan, 1966.

124. Larchet, Jean-Claude, *Terapeutica bolilor mintale*, traducere de Marinela Bojin, Editura Sophia, București, 2008.

125. Lazăr, Ion, *Molitifelnicul Românesc. Studiu istorico-liturgic*, teză de doctorat coordonată științific de Pr. Prof. Dr. Nicolae D. Necula, Universitatea București, 2012.

126. Leeper, Elizabeth Ann, *Exorcism in Early Christianity*, Duke University, Department of Religion, SUA, 1991.

127. Leiris, Michel, *La possession et ses aspects théâtraux chez les Éthiopiens de Gondar*, Fata Morgana, Paris, 1989.

128. Louis, Richard Charles, *Dissertation sur la possession des corp set sur l'infestation des maisons*, Amiens, 1707.

129. Matsoukas, Nikolaos, *Teologie Dogmatică și simbolică, vol. IV: Tratat de demonologie*, Editura Bizantină, București, 2002.

130. Meeks, Wayne A., *The First Urban Christians: The Social World of the Apostle Paul*, Yale University Press, New Haven, 1983.

131. Mihail, Zamfira, *Etimologia în perspectivă etnolingvistică*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2000.

132. Mitrofanovici, Dr. Vasile, *Liturgica Bisericii Ortodoxe*, cursuri universitare, prelucrate, completate și editate de Pr. dr. Teodor Tarnavschi și Mitropolit dr. Nectarie Cotlarciuc, Cernăuți, 1929.

133. Mitropolitul Nafpaktosului, Ierotheos, *Dogmatica Empirică după învățăturile prin viu grai ale Părintelui Ioannis Romanidis*, vol. II, Editura Doxologia, Iași, 2017.
134. Naegeli-Osjord, Hans, *Possession & exorcism*, New Frontiers Center, Oregon, Wisconsin, 1988.
135. Necula, Pr. prof. dr. Nicolae, *Tradiție și înnoire în slujirea liturgică*, vol. II, Editura Trinitas, București, 2014.
136. Nicolotti, Andrea, *Esorcismo cristiano e possessione diabolica*, tra II, E III, Brepols, 2011.
137. Oesterreich, Traugott Konstantin, *Les possédés. La possession démoniaque chez les primitifs, dans l'Antiquité, au Moyen Âge et dans la civilisation moderne*, traduit par René Sudre, Paris, Payot, 1927.
138. Oesterreich, Traugott Konstantin, *Possession, Demoniacal and Other Among Primitive Races in Antiquity, the Middle Ages, and Modern Times*, University Books, New Hyde Park, New York, 1966.
139. Olier, Jean-Jacques, *Tentations diaboliques et possession divine*, Edition critique d'après les manuscrits suivis d'une étude sur la spiritualité d'Olier, Honore Champion, Paris, 2012.
140. Papadaki, Arhim. Vasilios, *Adevărul despre „deochi”*, Editura Egumenița, Galați, 2015.
141. Parenti, Stefano; Volkovska, Elena, *L. Eucologio Barberini 336 (ff. 1-263)*, Edizioni Liturgiche, Roma, 1995.
142. Peck, Scott, *Psihologia minciunii*, traducere de Lucian Popescu, Editura Curtea Veche, București, 2012.
143. Peters, Francis E., *Termenii filosofiei grecești*, traducere de Dragan Stoianovici, Humanitas, București 1993.
144. Pliniu cel Tânăr, *Epistulae. Scrisori*, Editura Albatros, 2003.
145. Pruteanu, Ierom. Petru, *Sfântul Maslu și alte slujbe de vindecare. Istorie și actualitate*, Editura Sofia, București, 2016.
146. De Ridder, André, *Catalogue sommaire des bijoux antiques*, Musées Nationaux, Paris, 1924.
147. Romanidis, Părintele Profesor Ioannis, *Păcatul strămoșesc*, Editura Sofia/Metafrază, București, 2017.
148. Romila, Prof. Dr. Aurel (Coordonator Științific), *Manualul de diagnostic și statistică a tulburărilor mentale, DSM-IV-TR*, Editura Asociației Psihiatrilor Liberi din România, București, 42003.

149. Rouget, Gilbert, *La musique et la transe/ Esquisse d'une théorie générale des relations de la musique et la possession*, Gallimard, 1980.
150. Sachelarie, Ierom. Nicodim, *Pravila Bisericească*, Editată de Parohia Valea Plopului, jud. Prahova, ³1999.
151. Sala, Marius, *Introducere în etimologia limbii române*, Editura Univers Enciclopedic, București, 1999.
152. Sava, Preot Prof. Dr. Viorel, *Sfintele Taine în tradiția liturgică romano-catolică, prezentare și evaluare din perspectiva ortodoxă*, Editura Perfomantica, Iași, 2007.
153. Saxer, Victor, *Vie liturgique et quotidienne à Carthage vers le milieu du IIIe siècle: Le témoignage de saint Cyprien et de ses contemporains d'Afrique*, Citta del Vaticano, 1969.
154. Schmemmann, Alexander, *Din apă și din Duh*, traducere de Pr. Prof. Ion Buga, Editura Simbol, București, 1992.
155. Sfântul Simeon al Tesalonicului, „Despre Sfânta Biserică și despre târnosirea ei”, partea a V-a, în *Tratat asupra tuturor dogmelor credințelor noastre ortodoxe*, traducere de Ierom. Chesarie, tipărit de Torna Teodorescu, București, 1865.
156. Sfântul Simeon Arhiepiscopul Tesalonicului, *Tratat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe, după principiile puse de Domnul nostru Iisus Hristos și urmașii Săi*, ediție îngrijită de Protosinghel Grichentie Natu, Vol. I, Capitolul 61, Editura Arhiepiscopiei Sucevei și Rădăuților, 2002.
157. Sherrard, Philip, *Coruperea omului și a naturii. O cercetare a originilor și a consecințelor științei moderne*, Editura Doxologia, Iași, 2017.
158. Sorensen, Eric R., *The temple of God, the house of the unclean spirit: possession and exorcism in the New Testament and early Christianity*, Ph.D. Thesis, University of Chicago, 2001.
159. Stăniloae, Preotul Profesor Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. I, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2010.
160. Stăniloae, Pr. Prof. Dr. Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. 2, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1997.
161. Stewart, Charles, *Demons and the Devil. Moral Imagination in Modern Greek Culture*, Princeton, 1991.

162. Stilianakis, Arhim. Antonie, *Vindecări ale demonizațiilor. O cercetare a părerilor contemporane ale Medicinii, Psihologiei și Teologiei având ca punct de plecare Sfintele Evanghelii*, Editura Egumenița, 2014.
163. Streza, † Laurențiu, *Tainele de inițiere creștină în Bisericile Răsăritene*, Editura Trinitas, Iași, 2002.
164. Șăineanu, Lazăr, *Încercare asupra semasiologiei limbei române*, Tipografia Academiei Române, București, 1887.
165. Turmel, Joseph, *Histoire du diable*, Riseder, Paris, 1931.
166. Tzavaras, Anastasios Sotirios, *Amintiri despre Bătrânul Porfirie, părintele nostru duhovnicesc, străvăzător și înaintevăzător*, Editura Bunavestire, Bacău, 1999.
167. Vermaseren, Maarten J., *La soteriologia dei culti oientali nell'Impero Romano, La sotériologie dans les Papyri Graecae Magicae (Cap. 2)*, Roma, 1982.
168. Vlachos, † Hierotheos, *Boala și tămăduirea sufletului în tradiția ortodoxă*, traducere de Constantin Făgețan, Editura Sophia, București, 1993.
169. Whitaker, Edward Charles, *Documents of The Baptismal Liturgy*, SPCK, London, 1970.
170. Woodford, Peter, *Scientific writing for graduate students: a manual on the teaching of scientific writing*, New York, Rockefeller University Press, 2011.
171. Yannaras, Christos, *Abecedar al credinței*, Editura Bizantină, București, 1996.
172. *Învățătura de credință creștină ortodoxă*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1952.
173. Vasilopoulos, Vasilikis S., *The Orthodox Understanding of Vaskania or the "Evil Eye"*, Editura Αποκάλυψις, 2003.
174. *Viețile Sfinților de peste tot anul după Mineie. Sinaxarele din Triod și Pentecostar*, Tipărită cu binecuvântarea Preasfințitului Galaction, Editura Biserica Ortodoxă Alexandria, 2002.

Articole

175. Arnaud, Louis „L'exorcisme de Tryphon le Martyr”, în: *Echos d'Orient*, 12 (1909).

176. Idem, „L'exorcisme gnostique «par le Grand Nom» dans l'Euchologe grec”, în: *Echos d'Orient*, 16 (1913).
177. Idem, „La Baskania ou le mauvais oeil chez les Grecs modernes”, în: *Echos d'Orient*, XV (1912), 96.
178. Avram, Mioara, „Școala și cerințele actuale ale predării ortografiei și ortoepiei”, în: *Aspecte ale evoluției limbii și literaturii române. Latina în formația profesorului de limba română. Cursuri de vară*, Piatra-Neamț, 1977, Limbă și literatură, Seria I, Prelegeri 1, Societatea de Științe Filologice din Republica Socialistă România, București, 1977, studiu reluat în: Mioara Avram, Probleme ale exprimării corecte, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1987.
179. Bernardi, B., „Religiile africane”, în Giobanni Filoramo (coordonator), *Istoria religiilor. Religiile Americii precolumbiene și ale populațiilor indigene*, vol. V, traducere de Cornelia Dumitriu, Editura Polirom, Iași, 2010.
180. Braniște, Pr. Prof. Ene, „Explicarea Botezului în «Catehezele baptismale» ale Sfântului Ioan Gură de Aur”, în: *Studii Teologice*, XXII (1970), 7-8.
181. Buzatu, Dumitru, „Din istoria Moliftelnicului ortodox”, în *Mitropolia Olteniei*, XVIII (1966), nr. 1-2.
182. Catherinet, Mgr. F.M., „Les démoniaques dans l'Évangile”, în *Satan, ouvrage collectif des Etudes Carmélitaines*, Desclée de Brouwer, 1948, Paris.
183. Engel, George L., „The clinical application of the biopsychosocial model” în *American Journal of Psychiatry*, Mai, 1980, nr. 137, Pennsylvania State University, 535-544.
184. Foilloux, Etienne, „Satan”, în *Annales de Normandie*, nr. 24, anul 1992, p. 500.
185. Gaillard-Seux, Patricia, „La réception de la magie médicale de langue grecque dans les textes médicaux latins (I-V siècles) ”, în A. Ferraces-Rodríguez (ed.), *Actas del VIII coloquio internacional «Textos médicos latinos antiguos»: Tradición griega y textos médicos latinos en el periodo presalernitano*, A Coruna, 2-4 septiembrie 2004, La Corogne, Servizio de Publicacións, Universidade da Coruña, 2007.
186. Graur, Alexandru, „Etimologia populară”, în *Adevărul*, 27 august 1930, articol reluat în cartea sa intitulată *Puțină gramatică*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1987.

187. Homolle, Théophile, „Inscriptions d'Amorgos”, în *Bulletin de correspondance hellénique*, XXV (1901), 1.
188. Hyvernât, Henri, „Fragmente der altcoptischen Liturgie”, în *Römische Quartalschrift*, 1 (1887), («Man darf daher das Alter unserer Fragmente ungefähr zwischen das IX. bis XI. Jahrhundert ansetzen»).
189. Jacob, André, „Les euchologes du fonds Barberini grec de la Bibliothèque Vaticane”, în *Didaskalia*, Revista da Faculdade de Teologia, Universidade Católica Portuguesa, Lisboa, IV (1974).
190. Jacob, André, „L'Euchologe de Porphyre Uspenski. Cod. Leningr. gr.226 (Xe siècle)”, în *Le Muséon*, 78 (1965).
191. Jean Chrysostome, „Homélie sur l'impuissance du diable”, traducere și note de Adina Peleanu, în *Sources Chrétiennes*, nr. 560 (2013), L'edition du Cerf, Paris.
192. Keller, Edmund B., „Glimpses of exorcism in Religion”, în *Exorcism through the Ages*, Elmo Nauman (ed.), New York, Philosophical Library, 1974.
193. Knox, Wilfred Lawrence, „Jewish Liturgical Exorcism”, în *The Harvard Theological Review*, 31 (1938), 3.
194. Kotansky, Roy, „Greek Exorcistic Amulets”, în *Ancient Magic and Ritual Power*, Marvin Meyer, Paul Mirecki (eds), Boston, Leyde, 2001.
195. Krizner, Prof. Paul, „Rânduiala botezului în diferite ediții ale evhologhionului sau moliftelnicului ortodox”, *Altarul Banatului*, 10-12 (2010).
196. Lanne, Dom Emmanuel, „Le Grand Euchologe du Monastère Blanc”, École pratique des hautes études. Section des sciences historiques et philologiques. Annuaire 1958-1959, 91, 1.
197. Lanne, Dom Emmanuel, „Le Grand Euchologe du Monastère Blanc”, în *Patrologia Orientalis*, 28 (1958), 2, 135, Brepols, Paris.
198. Lhermitte, Jean, „Les pseudo-possession diaboliques. Les Psychoses démonopathiques” în *Satan, ouvrage collectif des Etudes Carmmelitaines*, Editat de Desclée de Brouwer, 1948, Paris.
199. Lietzmann, Hans, „Sahidische Bruchstücke der Gregorios- und Kyrillos-Liturgie”, în *Oriens christianus*, 16 (1920).
200. Linards, Jansons, „Baptismal exorcism: an exercise in liturgical theology”, în *Lutheran Theological Journal*, 45 (2011), 3.
201. Magne, Jean, „Exploration généalogique dans les textes d'exorcisme”, în *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, T. 73 (1961).

202. Marincaș, Gabriel, „Diavolul și practica exorcizării ecleziastice”, în *Studia Theologica*, IV (2006), 3, Cluj Napoca.
203. Marlier, Thomas, „Histoire ancienne. Histoires de fantômes dans l'Antiquité”, în *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, Paris, 1 (2006), 1.
204. Miron, Arhim. Vasile, „Semnificația simbolico-dogmatică a actelor liturgice din rânduiala slujbei Sfântului Botez”, în Volumul de lucrări prezentate la *Simpozionul Internațional «Sfintele taine și familia creștină»*, 17-19 octombrie 2011, Mănăstirea „Acoperământul Maicii Domnului”, Dorna-Arini, Editura Vasiliana'98, Iași, Editura ASTRA Museum, Sibiu, 2012.
205. Mollat, Donatien, „Baptismal Symbolism in Saint Paul”, în *Baptism in the New Testament*, Augustin George et alii (eds), traducere de David Askew, Helicon Press, Baltimore, 1964.
206. Munteanu, Alexandru Armand, „Rânduiala și explicarea Botezului și a Mirungerii, după scrierile literaturii patristice”, în *Glasul Bisericii*, 11-12 (1960).
207. Nișcoveanu, Pr. Prof. Mircea, „Doctrina Sf. Vasile cel Mare în exorcismele sale”, în: *Glasul Bisericii*, 7-8 (1976).
208. Olivier De Sardan, Jean-Pierre, „Possession, affliction et folie: les ruses de la thérapisation” în: *L'Homme*, 1994, tome 34 n°131.
209. Pătru, Lect. Dr. Alina, „Problematika răului în gândirea Sfântului Vasile cel Mare. Considerații din perspectiva istoriei religiilor”, în *Revista Teologică*, nr. 2/2013
210. Salles, Antoine, „Trois antiques rituels du Baptême”, în *Sources Chrétiennes*, 59 (1958), Les Editions du Cerf, Paris.
211. Strittmatter, Anselm, „The «Barberinum S. Marci» of Jacques Goar”, în *Ephemerides liturgicae*, Roma, 47 (1933).
212. Suci, Alin, „À propos de la datation du manuscrit contenant le Grand Euchologe du Monastère Blanc”, în *Vigiliae Christianae*, 65 (2011), Université Laval, Québec, Canada.
213. Talamonti, Adeline, „Entre exorciste et psychiatre” în *Revue Française de Psychiatrie et de Psychologie Médicale*, Tome XI, No. 104, 2007, pp. 31-40.
214. Tarnavschi, Prof. Dr. Teodor, „Scurtă explicare a ritului Sfântului Botez și al Sfântului Mir”, în *Candela*, 10 (1895).

215. Teodor de Mopsuestia, „Omilia catehetică XIII, a doua despre Botez”, traducere de Paraschiv V. Ion, în *Glusul Bisericii*, XXXIII (1974), 3-4.
216. Thomas, Antoine, „Nouveaux essais de philologie francais, Emile Bouillon, Paris, 1904”, în *Filozofia limbii*, Albert Dauzat, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2015.
217. Vinchon, Dr. Jean, „Les aspects du diable à travers les divers états de possession” în *Satan, ouvrage collectif des Etudes Carmélitaines*, Desclée de Brouwer, 1948, Paris
218. Wessely, Charles, „Les plus anciens monuments du christianisme”, în *Patrologia Orientalis*, IV (1946), 2, Librairie de Paris (Texte grecești editate, traduse și adnotate de Dr. Charles Wessely, conservator al Bibliotecii Imperiale din Viena).
219. Wessely, Dr. Charles, „Les plus anciens monuments du christianisme”, în *Patrologia Orientalis*, 18, Librairie de Paris, Paris, 1924.
220. Zempleni, Andras, Recenzie asupra studiului „La musique et la transe”, în *L'Homme. Revue française d'anthropologie*, vol. 21 (1981), nr. 4, Laboratoire d'anthropologie sociale, Paris.

Surse electronice

221. Burlă, Maria, *O altă perspectivă asupra bolilor psihice*, disponibil la <https://doxologia.ro/societate/documentar/o-alta-perspectiva-asupra-bolilor-psihice>, consultat pe 10.01.2018
222. Mihai Câșlariu, „Cazul Tanacu ... dincolo de aparențe”, în revista *Rost*, III (2005), în <http://www.opd.ro/PDF/Rost/nr030.pdf>
223. Geleta, Amsalu Tadesse, „Case Study: Demonization and the Practice of Exorcism in Ethiopian Churches”, disponibil la <https://www.lausanne.org/content/ethiopian-case-study>, consultat pe 3.02.2018.
224. Jurcan, Pr. Emil, <http://www.crestinortodox.ro/religie/etimologia-cuvantului-diavol-sinonimele-69327.html>, 16 martie 2017.
225. Munteanu, Miruna, „Exorcizarea” de la Tanacu și România medievală”, în: ziarul *Ziua*, 21 iunie 2005, în <https://www.hotnews.ro/stiri-arhiva-1223117-exorcizarea-tanacu-romania-medievala-miruna-munteanu.htm>

226. Nordsletten, Dr. Ashley E. et al., Departamentul de Neuroștiințe clinice, (2016) „Patterns of Nonrandom Mating Within and Across 11 Major Psychiatric Disorders” *JAMA Psychiatry*, disponibil la <https://jamanetwork.com/journals/jamapsychiatry/fullarticle/2494707>, consultat pe 11.11. 2016
227. Pr. Mihai Valică, „Importanța citirii Moliftelor Sfântului Vasile în ziua de 1 ianuarie”, în <http://cartearomaneasca.blogspot.ro/2014/01/>, consultat la 28.01.2018
228. Tărăță, George, *Preotul diavolului, tupeu de ucigaș*, ziarul „Ziua” din 20 iunie 2005, în <https://www.hotnews.ro/stiri-arhiva-1223391-ziua-preotul-diavolului-tupeu-ucigas.htm>
229. Marius Vasileanu, *Exorcizarea fabricii de popi*, ziarul „Adevărul” din 20 iunie 2005, în http://adevarul.ro/news/societate/exorcizarea-fabricii-popi-1_50abd8217c42d5a663812132/index.html
230. Zafiu, Rodica, „Etimologie”, în *România literară*, 10 martie 2004, <http://www.romlit.ro/etimologie>, 7 februarie 2017.
231. <http://basilica.ro/pozitia-bisericii-ortodoxe-romane-fata-de-cazul-tanacu/>, 25 aprilie, 2018.